

А.С. Аблов

**ВПЛИВ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
НА ХАРАКТЕР ФОРМУВАННЯ РИНКОВИХ ІНСТИТУТІВ:
спроба історико-теоретичного погляду**

У статті на основі аналізу вітчизняного історико-економічного досвіду виявлено провідні закономірності впливу зовнішньоторговельних зв'язків на характер еволюції інституційної структури, зокрема на процеси формування ринкових інститутів.

Ключові слова: зовнішньоторговельні зв'язки, виробничі відносини, ринкові інститути, економічний розвиток.

А.С. Аблов

**ВЛИЯНИЕ ВНЕШНЕТОРГОВЫХ СВЯЗЕЙ
НА ХАРАКТЕР ФОРМИРОВАНИЯ РЫНОЧНЫХ ИНСТИТУТОВ:
попытка историко-теоретического взгляда**

В статье на основе анализа отечественного историко-экономического опыта выявлены ведущие закономерности влияния внешнеторговых связей на характер эволюции институциональной структуры, в частности на процессы формирования рыночных институтов.

Ключевые слова: внешнеторговые связи, производственные отношения, рыночные институты, экономическое развитие.

A.S. Ablov

**INFLUENCE OF FOREIGN TRADES RELATIONS
ON CHARACTER OF FORMING OF INSTITUTES OF MARKETS:
attempt of historian-theoretical consideration**

In the article on the basis of analysis of domestic historical-economic experience leading conformities to the law of influencing of foreign trades relations are exposed on character of evolution of institutional structure, in particular on the processes of forming of markets institutes.

Keywords: foreign trade relations, relations of productions, markets institutes, economic development.

Постановка проблеми. Сучасні реалії глобалізації та тенденції розвитку світогосподарської системи обумовлюють невідворотність поглиблення інтеграції національних економік у глобальному госпо-

© А.С. Аблов, 2009

дарському просторі, що втілюється у розширенні і диверсифікації міжнародних економічних зв'язків та, відповідно, зростанні міжнародної конкуренції. Основною перевагою у цій боротьбі за сучасних умов виступає не стільки рівень забезпеченості країни факторами виробництва (природними ресурсами, капіталом, робочою силою), скільки ступінь розвитку економічних інститутів, тобто здатність сформованої інституційної структури забезпечити високу ефективність процесів суспільного відтворення. У цьому контексті актуальності набуває питання про закономірності впливу зовнішніх торговельних зв'язків країни на еволюцію її економічних інститутів.

Характер міжнародних економічних зв'язків, що пов'язують економіку країни із зовнішнім середовищем на певному історичному етапі, завжди визнавався одним із провідних чинників господарського розвитку як у рамках загальноісторичних концепцій, так і з позицій економічної теорії, причому теза про стимулюючий вплив міжнародного обміну на еволюцію господарських систем країн, які беруть у ньому участь, набула в історичній та економічній думці певної аксіоматичності.

Історики вбачали в міжнародній господарській взаємодії канал експансії для більш розвинутих в культурному та економічному вимірі країн (що, безперечно, сприяло їхньому економічному піднесенню), а для менш розвинутих народів і держав – можливість запозичення прогресивних технологій та інститутів (такий тип розвитку у ХХ ст. отримав назву наздоганяючого). Економісти, у свою чергу, вважали активізацію зовнішньоекономічних зв'язків потужним чинником розширення товарного виробництва і спеціалізації, а отже – каталізатором формування ринкової економіки, прогресивність та ефективність якої визнавалася всіма економічними школами¹. Окремі історичні факти, що не підтверджували тезу про стимулюючий вплив міжнародного обміну на розвиток економічних систем (передусім, події, пов'язані з цілковитим знищенням чи асимілюванням відсталих периферійних соціумів у результаті експансії більш розвинутих народів) трактувались як виняток із загального правила.

Стимулюючий вплив міжнародногосподарської взаємодії на національні господарські системи підтверджує багатий історико-фактологічний матеріал, який охоплює величезний хронологічний період – від часів зародження давніх античних цивілізацій до останніх подій сьогодення. Прискорення соціально-економічного розвитку суспільств – суб'єктів зовнішньоекономічних відносин є очевидним,

¹ Суперечка точилася лише щодо того, чи є ринкова економіка прогресивною лише відносно попередніх господарських укладів або ж найбільш ефективною зі всіх можливих.

проте слід зауважити, що акселераційний ефект такої взаємодії є на порядок більш вираженим для тих країн, що в міжнародному господарському обміні (і, відповідно, у міжнародному поділі праці) посідають місце технологічного лідера¹. У цьому контексті великий інтерес становлять дослідження конкретно-історичного характеру, предметом яких постає вивчення тих змін, що зазнали господарські системи окремих країн під впливом розширення міжнародноторговельного обміну з відносно більш розвинутими країнами. Особливо показовим у цьому відношенні є вітчизняний історичний досвід періоду ХІХ та на початку ХХ ст., пов'язаний із формуванням сталих зв'язків між економікою України, глибоко інтегрованою на той час у господарську систему Російської Імперії, та економіками країн Західної Європи, – тобто процес становлення міжнародної спеціалізації вітчизняного господарства.

Рівень наукової розробки проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених частин загальної проблеми. Проблематика міжнародногосподарської взаємодії та її впливу на розвиток національних економічних систем – суб'єктів зовнішньоекономічних відносин належить до напрямів економічної думки, що майже ніколи не залишалися поза увагою дослідників. Примітно, що питання міжнародного обміну постало предметом найперших наукових концепцій, які поклали початок економіки як самостійної галузі знань². Остання хвиля досліджень у цій сфері була зумовлена розгортанням процесів глобалізації, яка стала провідною тенденцією розвитку світогосподарської системи наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. та обумовила неминучість інтеграції національних економік у глобальному господарському просторі. В Україні активізація

¹ Ця закономірність може бути підтверджена вітчизняною історією античного періоду. Так, на чорноморському узбережжі давньогрецькими колоністами було засновано кілька міст (Херсонес, Керкінітіда та ін.), економічна роль яких полягала в організації обміну товарів, що постачалися із великих полісів Апеннінського півострова, та місцевої продукції. Експорт Греції відзначався високим, як на той час, технологічним рівнем (його утворювали переважно ремісничі вироби: якісний посуд, зброя, прикраси, тканини тощо), а предметом вивозу була сільськогосподарська продукція (збіжжя, риба, мед, сіль). Результатом вигідної експортної спеціалізації грецьких міст стало потужне піднесення їхньої культури, а про народи, які населяли в античні часи причорноморські степи, не залишилося жодних відомостей, – розсіяні під натиском кількох хвиль міграції кочових племен, вони зникли назавжди, залишивши нерозв'язаною для історії загадку власного походження.

² Так, саме в полеміці боротьби за принципи вільного міжнародного обміну (фритредерства) народилася теорія абсолютних переваг А. Сміта, за якою корисність від такого обміну для всіх учасників пояснювалася наявністю в кожного з них індивідуальних переваг у виробництві окремих продуктів, а згодом і теорія відносних переваг Д. Рікардо, згідно якої зиски від міжнародного обміну матимуть всі учасники, навіть за умов, що один з них матиме перевагу щодо виробництва будь-якого продукту.

наукового пошуку в цьому напрямі була пов'язана з переходом до нової – ліберальної – парадигми економічного розвитку й курсом на побудову відкритої ринкової економіки. В сучасній вітчизняній економічній науці сформувалася плеяда вчених, у працях яких проблема економічної інтеграції країн та їх взаємодії у системі світового господарства знайшла глибоке й системне опрацювання (передусім, слід згадати роботи В.Є. Новицького [1; 2], Д.Г. Лук'яненка [3], Ю.М. Пахомова [3; 4], В.Р. Сіденка [5; 6] А.С. Філіпенка [7] та інших дослідників). Проте, незважаючи на широкий науковий дискурс, проблема функціонування національних економік у глобальному господарському просторі отримала детальне опрацювання головним чином в її актуальному, прикладному ракурсі, або ж розглядалася в широкому історичному контексті (в рамках цивілізаційного підходу). Недостатньо дослідженим залишається конкретно-історичний та теоретико-методологічний аспекти цього питання.

Зважаючи на викладене вище, **завданням** дослідження, представленого у статті, є виявлення закономірностей впливу зовнішньоторговельного обміну на характер еволюції ринкових інститутів на основі аналізу історичного досвіду України XIX та початку XX ст.

Виклад основних результатів дослідження.

Вітчизняний історичний досвід є дуже показовим для дослідження ролі зовнішньої торгівлі у формуванні та розвитку економічних інститутів. Його репрезентативність щодо окресленої проблеми обумовлюється кількома системними рисами та особливостями, притаманними історичній ситуації, яка склалася в економіці Російської імперії в період XIX – початку XX ст.

По-перше, економіка Російської імперії, зокрема господарство українських теренів як її інтегрована частина, в окреслених хронологічних межах відзначалося невисоким рівнем розвитку в порівнянні з провідними європейськими країнами. Останні на початок XIX ст. успішно пройшли стадію промислового перевороту та прискорено будували економічні системи індустріального типу, в той час як Російська імперія залишалася аграрною країною із майже цілковитим домінуванням натурального укладу. Проте розрив у рівнях економічного розвитку між Російською імперією та провідними європейськими країнами був не настільки великим, щоб розширення зовнішньоторговельної взаємодії між ними могло спричинити крах існуючої господарської системи Росії, як це відбувалося за колонізації європейськими країнами теренів Африки, Північної та Південної Америки, Південно-Східної Азії та Австралії з Океанією – регіонів, заселених економічно відсталими народами, що на той момент зберігали господарський

уклад, характерний для первіснообщинної формації. При цьому, розрив між Росією та європейськими країнами не був і настільки незначним, щоб результати зовнішньоторговельної взаємодії залишилися не помітними на тлі ендогенного господарського розвитку і їх складно було б виявити та ідентифікувати як наслідки зовнішнього впливу.

По-друге, характер господарської взаємодії між Російською імперією та європейськими країнами упродовж усього окресленого історичного періоду зберігав риси, типові для міжнародної кооперації країн із різним рівнем економічного розвитку. Росія постачала до Європи продукцію сільського господарства, в якій переважну частку складало збіжжя (головним чином, пшениця), а європейські країни експортували до Росії передову в технологічному відношенні продукцію (якісні тканини, вироби з металу, в тому числі складні механізми та машини, пізніше продукцію хімічної промисловості, предмети розкошу тощо). Ближче до кінця XIX та на початку XX ст. до зовнішньоторговельного обміну між Росією та Європою додався дедалі більш активний імпорт до Росії іноземного капіталу, що також є типовим явищем для взаємовідносин між країнами із розривом у рівнях економічного розвитку.

По-третє, масштаби економіки Російської імперії були настільки значними, що вплив зовнішньоекономічної взаємодії з європейськими країнами на характер і швидкість економіко-інституційних трансформацій був послаблений через інерцію великої господарської системи. Така інерція забезпечувала ефект гальмування процесів еволюції господарської системи, в тому числі трансформацій у структурі економічних інститутів, завдяки чому є можливість спостерігати й відслідковувати ці зміни в уповільненому плинні історичних подій.

Всі названі обставини забезпечують репрезентативність досвіду еволюції економічних інститутів у Російській імперії під впливом розширення зовнішніх торговельних зв'язків із більш розвинутими країнами. До цього історичного досвіду неодноразово зверталися вітчизняні та європейські дослідники (Ле Февр, К. Маркс, В. Зомбарт, М. Вебер, В. Ленін, Ф. Бродель,) в контексті наукового опрацювання проблеми взаємовідносин країн із різним рівнем економічного розвитку та впливу таких взаємовідносин на характер еволюції економічних інститутів.

Історичні дані дозволяють констатувати існування сталих зовнішньоекономічних зв'язків Російської імперії з європейськими країнами впродовж значного хронологічного періоду. Основними вантажами, які перевозилися Північним торговим шляхом (балтійське узбережжя Росії – Балтійське море – Північне море – Британія), була саме

сировинна продукція російського походження (корабельний ліс, мед, пенька, хутро тощо). Проте до початку XIX ст. обсяги міжнародного торговельного обміну між Росією та європейськими країнами були незначними і не справляли відчутного впливу на розвиток економічної системи, в якій майже цілковито домінувало натуральне господарство. Ситуація поступово починає змінюватися на початку XIX ст., по завершенні епохи Наполеонівських війн: промисловий переворот, що відбувся у провідних європейських країнах, дав поштовх для розвитку вторинного сектору економіки (індустрія), сприяв знищенню залишків натурального господарства та появі класу найманих робітників, що, у свою чергу, сприяло стрімкому зростанню попиту на споживчу продукцію аграрного характеру. Все це зумовило активізацію процесів міжнародного торговельного обміну й поглиблення міжнародної кооперації та спеціалізації на європейських теренах. Саме в цей період починає зростати вивіз із Росії сільськогосподарської продукції, в якій провідні позиції посідав хліб.

Хліб, який експортувався з Росії, походив переважно з поміщицьких господарств, де вирощувався на поміщицькій землі, яка оброблялася працею кріпаків. Хліб став у Росії фактично першим продуктом, масове виробництво якого носило товарний характер. У середині XIX ст. виробництво хліба на експорт отримало новий імпульс через появу сучасних видів транспорту: спочатку річкового пароплавства, а згодом – мережі залізничних шляхів, які поєднали континентальні регіони Росії з приморськими портами. Залізничне сполучення стало визначальним чинником зростання експорту хліба з Росії до європейських країн.

На думку багатьох дослідників XIX та початку XX ст., збільшення частки товарного виробництва у структурі поміщицьких господарств Російської імперії повинно було органічно привести до трансформацій у структурі економічних інститутів (за термінологією Маркса, вплив ідей якого на вітчизняних економістів того періоду був дуже значним, – до прогресу у виробничих відносинах). Проте неупереджений аналіз історичної реальності засвідчує, що в середині XIX ст. стрімке збільшення експорту хліба з Росії не тільки не сприяло еволюції економічних інститутів у напрямку формування ринкових відносин, а гальмувало таку еволюцію, фактично консервуючи в країні архаїчні відносини феодальної залежності. Отримавши можливість прибуткового збуту хліба на європейських ринках, російські поміщики були конче зацікавлені саме у збереженні провідних ресурсів, необхідних для його виробництва, – землі та дармової праці кріпаків. Усі зусилля ліберально налаштованих урядовців наштовхувалися на

шалений спротив консервативної маси російського дворянства (див., наприклад, [8]). Історики фіксують у цей період відчутне посилення експлуатації праці закріпаченого селянства. Можна впевнено стверджувати, що збільшення вивозу хліба з Росії на кілька десятиліть затримало скасування кріпосного права. Більше того, навіть сама реформа 1861 р., ініційована імператором Олександром II, була за своєю глибинною сутністю не стільки формальним скасуванням архаїчного, малоефективного інституту, скільки способом подовження існуючої ситуації, адже умови звільнення ще на кілька десятиліть забезпечили російським поміщикам можливість використання дармової праці формально вільних селян. Реформа 1861 р. була, фактично, поступкою, на яку згодилася влада для того, щоб уникнути соціального вибуху, передумови для якого визріли в селянському середовищі. Царський уряд визнав за доцільне діяти за класичним формуванням Олександра II про те, що «краще звільнити селян зверху, ніж чекати, поки це звільнення звершиться само «знизу» (докл. див. [9]).

Яскравим підтвердженням тези про гальмівний характер впливу зростання експорту аграрної продукції на розвиток економічних інститутів постає факт, що саме в тих регіонах імперії, які виступали провідними постачальниками збіжжя на експорт (російські губернії чорноземної смуги та малоросійські губернії), і до і після скасування кріпацтва переважала фактично панщинна система господарювання, за якої селяни повинні були відробити на землі поміщика певну кількість робочого часу; в регіонах же, де виробництво хліба з огляду на природно-кліматичні умови не було високорентабельним (нечорноземні та північні губернії європейської частини Росії), ще задовго до реформи 1861 р. утвердилася оброчна система, відповідно до якої селяни могли самі обирати напрям і вид господарської діяльності, сплачуючи поміщикам певні кошти – оброк. Це означає, що в регіонах, господарство яких брало активну участь у міжнародному обміні, існувала тенденція до консервування відсталих виробничих відносин (економічних інститутів). У той самий час, у регіонах, господарство яких не було орієнтоване на експорт, відбувалася прискорена інституціоналізація прогресивних економічних відносин ринкового типу (див. [10, с. 60–94]).

Певним винятком із зазначеної закономірності стали тенденції формування експортоорієнтованого аграрного сектору на теренах півдня України – у новоросійських губерніях Російської імперії. Перевага цих регіонів щодо рівня розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві вже в середині XIX ст. була беззаперечною. Тут домінувало товарне монокультурне виробництво, активно використо-

увалася наймана праця, впроваджувалися прогресивні аграрні технології та засоби механізації.

Ранній розвиток товарного виробництва хліба, призначеного на вивіз, у зазначених регіонах був пов'язаний із близькістю чорноморських портів, а також зі сприятливими природно-кліматичними умовами, які забезпечували високу рентабельність зернового господарства. Проте неупереджений розгляд історичної реальності переконує, що не ці фактори були основним каталізатором прискореного формування ринкових інститутів. Становлення капіталістичних відносин у сільському господарстві на теренах південної України постало наслідком надзвичайної слабкості інституту феодалної залежності. Середнє значення частки закріпаченого населення в Україні завжди залишалося не дуже високим: «Відомо, що на півдні і сході кількість кріпаків була мізерною, в порівнянні з кріпосним центром», – писав провідний дослідник аграрної еволюції в Росії П.І. Лященко [11, с. 203]. Він також наводить статистичні дані з роботи Тройницького «Кріпосне населення Росії за [десятим] народним переписом» (Спб., 1861): «Наприклад, у Новоросії кількість кріпаків перед звільненням за даними [десятої] ревізії 1858 р. не перебільшувала 30–35% і становила, наприклад, в Катеринославській губ. 31,5% від загальної кількості населення, Харківській 29,8%, а в Тавричанській всього 5,97%, в Бессарабській 1,17%; ... тоді як у центрі це співвідношення доходило майже до 70%, наприклад в Тульській губ. 68,94%, Могилівській 64,69%, в Калузькій 61,8%, Костромській 57,41% тощо» [Ibid].

Причинами невисокої частки закріпаченого населення в Україні були і характер суспільно-політичної ситуації в регіоні, який тривалий час розвивався за умов відсутності інститутів міцної державної влади, здатної забезпечити примусове поневолення селян, і політика Російської Імперії, спрямована на зменшення економічної могутності польської шляхти після низки польських національно-визвольних повстань (у Царстві Польському кріпацтво було скасоване ще у 40-х роках ХІХ ст.), і колонізація нерозораних територій причорноморських степів [12, с. 304]. Таким чином, на теренах України існувало дуже мало інституційних передумов для широкого використання кріпацької праці, натомість мав давнє коріння базовий суспільно-економічний інститут особистої свободи, який виступає одним з вихідних та невід'ємних елементів інституційної структури в господарстві ринкового типу. Ці регіональні інституційні особливості, в кінцевому рахунку, і привели до активізації процесів формування в Україні капіталістичних відносин, спочатку у сільському господарстві, а згодом і в промисловості.

Порівняльний аналіз процесів становлення й розвитку ринкових інститутів під впливом розширення зовнішньоторговельних зв'язків в окремих регіонах Російської Імперії, інституційні характеристики яких суттєво різнилися, дозволяє зробити важливий теоретико-методологічний висновок про те, що розширення зовнішньоторговельних зв'язків і формування експортної спеціалізації господарства країни виступають достатньо потужним чинником інституційних трансформацій, однак вплив міжнародного обміну на розвиток інституційної структури країни має виражений мультиплікаційний характер і полягає лише в підсиленні домінуючих в інституційній еволюції тенденцій, але не містить потенціалу первинного поштовху для якісних інституційних перетворень. Таким чином, зовнішньоторговельний обмін підсилює як прогресивні, так і регресивні трансформації економічних інститутів залежно від того, який вектор інституційного розвитку переважає в певний історичний період.

Підтвердженням цього положення є ситуація, що склалася у сільськогосподарському секторі Російської імперії наприкінці ХІХ ст. Криза промислового виробництва, яка розпочалася в європейських країнах у 1880-х роках, призвела до масштабного падіння попиту на сільськогосподарську продукцію, що втілилося у стрімкому падінні цін на світових ринках, в тому числі в Росії (докл. див. [13]). Світова аграрна криза позначилася в Росії болісним скороченням експорту хліба та падінням рентабельності зернового господарства. У результаті до кінця ХІХ ст. інститути феодального устрою втратили перевагу в аграрному секторі російської економіки, поступившись місцем ринковим відносинам. Згодом відновлення та зростання експорту хліба, яке відбулося по завершенні кризи, постало чинником прискореного розвитку в сільському господарстві Росії саме ринкових інститутів – виробничих відносин капіталістичного типу. Почалися процеси зубожіння поміщицтва й поступової концентрації земель у купецькій та селянській власності, зростання товарного виробництва сільськогосподарської продукції в рамках селянських і фермерських господарств, розвиток спеціалізованого товарного виробництва технічних та продовольчих агрокультур, розшарування сільського населення й виділення групи заможних селян, які збільшували масштаби власних господарств та активно використовували найману працю, механізація окремих технологічних операцій тощо, запровадження інтенсивних методів аграрного виробництва (докл. див. [14; 15]).

Таким чином, історико-економічний аналіз впливу зовнішньоторговельних зв'язків країни на еволюцію її інституційної структури засвідчує, що розширення експортної спеціалізації господарства

приводить не тільки до розширеного відтворення виробничого потенціалу країни (переважно за екстенсивним типом), а й також до, умовно кажучи, розширеного відтворення структури економічних інститутів. Як засвідчує практика, ця закономірність зберігає чинність на різних етапах історичного розвитку цивілізації від давніх часів до новітнього періоду. Певну специфіку впливу в кожному окремому випадку може створювати рівень технологічної місткості продукції, яка вивозиться за кордон. Звичайно, експорт товарів з високим (для відповідного історичного моменту) рівнем доданої вартості буде підсилювати ті прогресивні виробничі відносини, які є ефективними для їх продукування. Натомість, масштабний експорт сировини, виробництво якої не потребує використання прогресивних технологій, здатний не тільки законсервувати існуючі, а й реанімувати архаїчні виробничі відносини (так, наприклад, сталося на півдні Північної Америки, коли вирощування бавовни на вивіз відродило рабовласницький уклад). Проте навіть експорт високотехнологічної (знову-таки, для певного етапу історичного розвитку) продукції не може прискорити еволюцію інституційної структури суспільства (мова йде про сегмент економічних інститутів), а здатний лише закріпити існуючий стан¹.

Теоретико-методологічні висновки, що стали результатом проведеного історико-економічного аналізу, можна екстраполювати на сьогоднішній день, зокрема оцінити з нових позицій ефективність загальних економічних стратегій та заходів зовнішньоторговельної політики, що розробляються й реалізуються Україною у сфері міжнародних економічних відносин. Вітчизняному експорту притаманна виражена низькотехнологічність (переважну частку у структурі експорту становить продукція другого та третього технологічних укладів), а також невисока рентабельність виробництва в експортоорієнтованих галузях. Зважаючи на теоретичні результати проведеного історико-економічного дослідження, можна стверджувати, що збереження існуючої структури експорту і розширення його обсягів без зміни структури не сприятимуть еволюції інституційної структури та гальмуватимуть розвиток суспільно-економічних взаємовідносин, характерних для постіндустріального суспільства.

Для України збереження міжнародної спеціалізації на виробництві низькотехнологічної продукції означатиме не тільки консервацію відсталого структури господарства та поступове виснаження ресурсно-

¹ Так, навіть в античні часи активна міжнародна торгівля полісів Стародавньої Греції не привела до розкладання рабовласницького ладу, а тільки посилила сталість існуючих інститутів; занепад же системи виробництва і, відповідно, рабовласницьких відносин був пов'язаний з експансією дешевих азійських товарів і припиненням експорту із Греції.

го потенціалу країни, а й консервацію економічних інститутів, характерних для суспільства пізньоіндустріального типу. Для економічних відносин цього типу притаманні ті суперечності, на які вказували у радянський період дослідники капіталістичного способу виробництва: суттєвий розрив у рівнях доходів, тобто розшарування суспільства за рівнем життя; зневага суспільства та влади до проблеми збереження навколишнього середовища (адже покращення його стану можливе лише за рахунок згортання екологічно шкідливих виробництв, що є неприйнятним як для їхніх власників, так і для тих, чиї доходи прямо або опосередковано пов'язані з діяльністю таких виробництв); розширене відтворення економічного потенціалу за екстенсивним типом, що не створює передумов для підвищення техніко-технологічного рівня розвитку продуктивних сил (як матеріально-технічної бази, так і робочої сили); цілковите підпорядкування державної політики інтересам олігархічних кіл; занепад сільських регіонів, а згодом їх цілковита економічна та культурна деградація через постійну міграцію населення до провідних промислових центрів тощо.

Основним аргументом прибічників відновлення та розширення низькотехнологічного експорту завжди були й залишаються сподівання на те, що валютні надходження від такого експорту дозволять сформувати фінансово-інвестиційну базу для модернізації економічної системи, однак такі сподівання не тільки є необґрунтованими (адже доходи, які можуть утворитися внаслідок виробництв, які відносяться до другого, третього, частково четвертого технологічних укладів, не можуть створити обсягів вільного капіталу, достатніх для побудови економіки постіндустріального типу), але й такими, що прямо заперечені дійсністю (економічне піднесення України внаслідок сприятливої кон'юнктури на світових ринках, всупереч очікуванням, не створило імпульсів для масштабної модернізації економічної системи країни і привело лише до зростання фонду споживання).

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Вивчення закономірностей еволюції вітчизняної економіки, зокрема її інституційної структури, під впливом розширення зовнішньоторговельних зв'язків дозволило сформулювати висновки не тільки безпосередньо історико-економічного, але й теоретико-методологічного характеру. Зокрема виявлено, що розвиток міжнародногосподарської взаємодії та формування експортної спеціалізації національного господарства виступають достатньо потужним чинником інституційних трансформацій, проте вплив міжнародного обміну на розвиток інституційної структури країни має виражений мультиплікаційний характер, тобто полягає лише в підсиленні домінуючих в

інституційній еволюції тенденцій, але не містить потенціалу первинного поштовху для якісних інституційних перетворень. З огляду на це, активізація зовнішньоторговельного обміну може – в залежності від того, який вектор інституційного розвитку переважає в певний історичний період, – або стимулювати в експортоорієнтованому секторі господарства формування прогресивних, більш ефективних типів виробничих відносин (зокрема сприяти розвитку ринкових інститутів), або ж уповільнювати у цьому сегменті еволюцію економічних інститутів і таким чином консервувати існуючу інституційну архітектуру. Окреслену закономірність підтверджує національний історичний досвід, зокрема процеси становлення ринкових відносин в аграрному секторі вітчизняного господарства у ХІХ – на початку ХХ ст., проте видається доцільним подальше її обґрунтування шляхом перевірки на основі аналізу більш широкого історико-економічного матеріалу.

1. *Новицький В. Є.* Міжнародна кооперація праці: проблеми та моделі / В. Є. Новицький. — К. : Наук. думка, 1994. — 115 с.
2. *Новицький В. Є.* Міжнародна економічна діяльність України / В. Є. Новицький. — К. : КНЕУ, 2003. — 928 с.
3. *Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі* / Ю. М. Пахомов, Д. Г. Лук'яненко, Б. В. Губський. — К. : Україна, 1997. — 237 с.
4. *Глобальний конкурентний простір* / О. Г. Білорус, Ю. М. Пахомов та ін. ; Київський нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана ; Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України ; Міжнар. асоціація «Україна–Римський клуб» ; Міжнар. ін-т глобалістики ; О. Г. Білорус (кер. авт. колективу, наук. ред.). — К. : КНЕУ, 2007. — 680 с.
5. *Україна в процесах міжнародної інтеграції* / За ред. В. Р. Сіденка. — Х. : Форт, 2003. — 280 с.
6. *Сіденко В. Р.* Глобализация и экономическое развитие / В. Р. Сіденко. — К. : Феникс, 2008. — 376 с.
7. *Міжнародні інтеграційні процеси сучасності* / А. С. Філіпенко, В. С. Будкін та ін. — К. : Знання України, 2004. — 304 с.
8. *Лященко П. И.* Последний секретный комитет по крестьянскому делу. 3 января 1857 — 16 февраля 1858 г. (По материалам Архива Государственного Совета) / П. И. Лященко. — С.-Петербург, 1911. — 56 с.
9. *Попов Г. Х.* Отмена крепостного права в России («Великая» реформа 19 февраля 1861 г.) / Г. Х. Попов // Истоки : Вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. Вып. 1. — М. : Экономика, 1989. — 383 с. — С. 56—108 ; Вып. 2. — М. : Экономика, 1990. — 335 с. — С. 34—75.
10. *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР. В 3 т. — Том 2 : Капитализм / Лященко П. И. — [М.] : Госполитиздат, 1948. — 739 с.

11. *Лященко П. И.* Очерки аграрной эволюции России. — Том 1 : Разложение натурального строя и условия образования сельскохозяйственного рынка / Лященко П. И. — С.-Петербург, 1908. — 447 с.
12. *Історія* народного господарства України. У 3 т., 4 кн. — Том 1 : Економіка досоціалістичних формацій / Редколегія : Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1983. — 464 с.
13. *Парвус.* Мировой рынок и сельскохозяйственный кризис / Парвус / Пер. с нем. — С.-Петербург : Изд. О. Н. Поповой, 1898. — 143 с.
14. *Шестаков А. В.* Очерки по истории наемного труда в сельском хозяйстве России. — Том 1. — Ч. 1, 2 / Шестаков А. В. — М. : Изд-во «Красная новь»; Главполитпросвет, 1924. — 232 с.
15. *Шестаков А. В.* Капитализация сельского хозяйства России (от реформы 1861 г. до войны 1914 г.) / Шестаков А. В. / Ред. П. И. Лященко. — М. : Гос. изд-во, 1924. — 89 с.

Одержано 22.05.2009.